

JAN JACEK SZTAUDYNGER*

Rodzinny kapitał społeczny a wzrost gospodarczy w Polsce**

Mojej Żonie, naszym Dzieciom i Wnukom

I. Hipoteza: nietrwałe rodziny – spowolniona gospodarka?

Od połowy lat 90. XX w. w ekonometrycznych badaniach wzrostu gospodarczego coraz większe znaczenie przypisuje się kapitałowi społecznemu. Ważnym składnikiem tego kapitału jest rodzinny kapitał społeczny, kapitał więzi rodzinnych, którego jak dotychczas nie próbowano wprowadzić do ekonometrycznych modeli wzrostu. Poniżej podejmujemy taką próbę.

A. Smith, nawiązując do stoickiej koncepcji właściwego postępowania i koncepcji Arystotelesa, pisze: „wśród podstawowych celów, do których dążymy z natury, jest pomyślność naszej rodziny, naszych krewnych, przyjaciół, ojczyzny...” [Smith 2006, s. 250].

Najtrwalszymi związkami, jakie łączą ludzi, są więzi rodzinne, tzn. więzi między: małżonkami, rodzicami a dziećmi, dziadkami a wnukami, rodzeństwem. Trwałość i znaczenie związków rodzinnych ma swoje źródła w tradycji, kulturze, religii oraz w samej instytucji małżeństwa¹. Trwałość i siła związków rodziców

---

* Prof. zw. dr hab. Jan Jacek Sztudynger – Katedra Ekonometrii, Uniwersytet Łódzki, e-mail: sztaud@uni.lodz.pl

** Dziękuję mojej żonie Filomenie, synom Janowi i Marcinowi, P. Baranowskiemu, M. Czyżewskiemu, J. Godłów-Legiędź, J.T. Kowaleskiemu, Cz. Lipińskiemu, M. Majsterkowi, P. Zarebie za uwagi wniesione do tekstu. P. Baranowskiemu dziękuję również za przeprowadzenie obliczeń modelu wzrostu 14 krajów UE (załącznik 2).

¹ L. Kocik zwraca uwagę, że „instytucja małżeństwa i rodziny była często ważniejsza od wyznania, przynależności etnicznej, obywatelskiej czy narodowej, bowiem je właśnie przecież zmieniano dla usankcjonowania związku małżeńskiego i rodziny” [Kocik 2006, s. 60]. F. Adamski [2002, s. 41–42] twierdzi, że przede wszystkim w rodzinie człowiek może zaspokajać potrzebę uczuć i ma to ogromny wpływ na jego postawę i aktywność życiową.

z dziećmi jest dodatkowo zależna od organicznych więzi macierzyńskich i ojcowskich². W rodzinie najczęściej i najtrwalej kochamy i jesteśmy kochani, od więzi rodzinnych zależy jakość naszego życia, poczucie szczęścia i poczucie bezpieczeństwa³. Jak się wydaje, związki z ludźmi spoza kręgu rodzinnego są słabsze i nie są w stanie zastąpić więzi rodzinnych, m.in. ze względu na brak „nieodwoływalnego” pokrewieństwa, brak charakteru instytucjonalnego oraz słabsze kulturowe i religijne podtrzymywanie ich trwałości.

Podstawą rodziny jest małżeństwo⁴. Źródła trwałości rodziny to głównie nierozzerwalność związków krwi oraz prawna instytucjonalizacja małżeństwa. Trwałość małżeństwa jest silnie wspierana przez tradycję, kulturę i zwłaszcza w Polsce przez religię⁵. Religia katolicka nadaje małżeństwu rangę nierozzerwalnego sakramentu. Jan Paweł II w *Liście do rodzin* podkreśla, że człowiek „nie może odnaleźć się w pełni inaczej jak tylko poprzez bezinteresowny dar z siebie samego. (...) Dar osoby z istoty swojej jest trwały i nieodwołalny” (pkt 11)⁶.

W kontekście szerszym niż rodzinny, Z. Bauman przypomina pytanie Jana Pawła II: „Czy osoba może się w pełni realizować, nie uwzględniając swej natury społecznej bycia «z» innymi i «dla» innych⁷?” [Bauman 2007, s. 357–358]. Odpowiada: „Bycie «z» czyni odpowiedzialność za innych losem nieodwracalnym człowieka, gdy bycie «dla», uznanie i przyjęcie tej odpowiedzialności za zasadę życia, wynosi owo zrzędzenie losu do rangi powołania. (...) Być osobą to tyle, ile zdać sobie spra-

² Rolę takich więzi można zauważyć w relacjach między wnukami a dziadkami.

³ A. Smith pisze o tym „Po nim samym (każdym człowieku – JJS), członkowie jego rodziny, ci, którzy zazwyczaj mieszkają w jego domu, jego rodzice, dzieci i siostry są naturalnymi obiektami (objects) jego najgorętszych uczuć” [Smith 1989, s. 325]. E. Zubrzycka uzasadnia znaczenie miłości w rodzinie tym, że miłość rodzi wolę wzajemnego zrozumienia, poszanowania, pozwala dać i uzyskać poczucie bezpieczeństwa, rodzi lojalność w dzieleniu pracy i odpowiedzialności [Zubrzycka 1993, s. 95].

⁴ Rodziną w ujęciu tradycyjnym nazywamy małżonków i ich dzieci (również adoptowane); a także osoby związane pokrewieństwem lub powinowactwem [*Słownik języka polskiego...*, 1999, s. 64]. Podejmowane są próby poszerzenia zakresu pojęcia rodziny o związki kohabitacyjne. W języku angielskim pojęcie rodziny jest bardziej niż języku polskim zbliżone do pojęcia gospodarstwa domowego.

⁵ Rolę religii podkreślał już A. Smith: „Zarządzanie wielkim organizmem wszechświata, troska o powszechne szczęście wszystkich racjonalnych i rozumnych istot jest jednakże sprawą Boga, a nie człowieka. Człowiekowi powierzono znacznie skromniejszy dział ... troskę o własne szczęście, o szczęście jego rodziny, o szczęście jego kraju...” [Smith 1989, s. 353].

⁶ Jan Paweł II, *List do rodzin (Gratissimam sane)*, z okazji Roku Rodziny 1994, http://www.npr.prolife.pl/list_do_rodzin_cz1.htm. *List do rodzin* nie ma charakteru naukowego, przytaczamy go jako ilustrację stanowiska Kościoła, które wpływa istotnie na postawy ludzi. Znaczenie rodziny jest bowiem mniejsze dla osób, które deklarują mały udział w praktykach religijnych, por. *Nie ma jak rodzina* [2008, nr 40, s. 5]. Badanie zrealizowano na reprezentatywnej, losowej próbie 1137 dorosłych mieszkańców Polski, w dniach 1–4 lutego 2008 r.

Na przełomie XX i XXI w. silne ataki na instytucję rodziny prowadzono na forum ONZ. W dokumentach sesji nadzwyczajnych ONZ próbowano m.in. zastąpić słowo *family* słowem *partnership*. Istotną rolę w zablokowaniu tych prób odegrali przedstawiciele Polski, por. J. Kropiwnicki [2008, t. 11.2, s. 183–189].

⁷ Pytanie to Jan Paweł II zadał w orędziu na Światowy Dzień Pokoju w 2005 r., <http://www.duch.lublin.pl/teksty/orpokoju05.html>, p. 5.

wę z odpowiedzialności za innych, zgodzić się na tę odpowiedzialność i uznać, że choć wszyscy jesteśmy sobie nawzajem winni odpowiedzialność, to ja i tylko ja odpowiadam za wywiązanie się ze swojej” [Bauman 2007, s. 358]. Dezintegracja rodziny, a w krańcowych przypadkach rozwód jest kryzysem odpowiedzialności każdego z małżonków⁸.

L. Kocik twierdzi, że rodzina „(...) wiąże osobę ludzką we wszystkich fazach jej życia ze społeczeństwem, kulturą, narodem, klasą społeczną. Motywuje jej aktywność ekonomiczną, społeczną i kulturalną, kształtuje cechy osobowości człowieka” [Kocik 2006, s. 58]. Podobnie Z. Tyszka pisze, że mikroświat rodziny jest wkomponowany w system ogólnospołecznych, ekonomicznych i kulturalnych procesów danego kraju [Tyszka 1980]⁹. „(...) ludzie w stanie małżeńskim są szczęśliwsi niż w stanie wolnym, mają wyższe dochody, doświadczają ciepła i emocjonalnego wsparcia, (...) żyją dłużej niż osoby wolnego stanu cywilnego” [Slany 2003, s. 41–42; Mikołajczyk-Lerman 2006]. (...) „Dobra rodzina” tworzy najlepsze środowisko dla pierwotnej, najgłębszej socjalizacji, stanowiąc niezastąpione dla jednostki źródło poczucia bezpieczeństwa i stabilności, ale też inspiracji do rozwoju i samorealizacji” [Kocik 2006, s. 314]. W czterech powyższych wypowiedziach pojawia się motyw związków rodziny z systemem ekonomicznym i rozwojem jednostki – rozwojem kapitału ludzkiego.

Już A. Smith twierdził, że trwałość i znaczenie rodziny maleje na skutek rozwoju cywilizacji związanego z rosnącą prawną ochroną nawet „najskromniejszego człowieka” [Smith 1989, s. 331–332]. Współczesną próbą opisanego malejącego znaczenia rodziny jest teoria drugiego przejścia demograficznego (od około 1960 r.). Przejście to polega na dążeniu jednostki do samorealizacji i autonomii, odrzucaniu wartości tradycyjnych na rzecz liberalnych, poprawie warunków życia ludności w wyniku rozwoju usług i postępu technicznego. Poprawa warunków życia ułatwia m.in. życie w pojedynkę i redukuje stopień wzajemnej zależności członków rodziny. Na skutek drugiego przejścia demograficznego „(...) rodzina i dziecko mają mniejsze znaczenie niż para czy jednostka”. Uwidacznia się wzrost znaczenia związków alternatywnych dla rodziny [Slany 2003, s. 31].

Malejący kapitał rodzinny będziemy mierzyć relacją rozwodów do małżeństw¹⁰. Relację tę traktujemy jako wskaźnik:

⁸ Kryzys odpowiedzialności Z. Bauman nazywa kryzysem człowieczeństwa.

⁹ Cyt. za L. Kocikiem [2006, s. 59], który dodaje, że „analiza życia rodzinnego nie może ograniczać się wyłącznie do spraw wewnątrz rodzinnych, lecz musi również dotyczyć zewnętrznych relacji rodziny – jej osadzenia w społeczeństwie jego strukturach, procesach i kulturze”.

¹⁰ Ponieważ zwiększa się liczba par, które żyją razem bez formalnego powiązania (kohabitują), pojawia się wątpliwość co do adekwatności współczynnika – relacji rozwodów do małżeństw. Związki kohabitacyjne, które nie kończą się małżeństwem, nie kończą się również rozwodem. W proponowanym współczynniku zmniejsza się równocześnie licznik i mianownik, co, w pewnym stopniu, łagodzi problem. Można również argumentować, że 40% takich par przekształca się w małżeństwo (w USA, według Castellsa), a wtedy są już uwzględniane w naszym wskaźniku. Spośród tych małżeństw aż 50% kończy się rozwodem [Slany 2003, s. 43–44]. A więc można uznać, że jedną z przyczyn narastania zjawiska rozwodów, jest rosnąca popularność kohabitacji, z których powstają mniej trwałe małżeństwa. K. Slany zauważa, że w związki kohabitacyjne nie

- 1) nietrwałości rodziny,
- 2) osłabienia więzi rodzinnych (kapitału rodzinnego),
- 3) osłabienia umiejętności współpracy rodzinnej i społecznej (w tym ekonomicznej i zawodowej)¹¹,
- 4) rosnącej niepewności i ryzyka w życiu ludzi¹², ponieważ nie można w pełni zastąpić więzi rodzinnych więziami z osobami spoza kręgu rodzinnego.

W Polsce w 2006 r. liczba zawieranych małżeństw była podobna jak na początku lat 60. (około 230 tys.). Natomiast liczba rozwodów wzrosła 4-krotnie z około 18 tys. do 72 tys. Nie każdy rozwód zmniejsza rodzinny kapitał społeczny. Przy długotrwałym konflikcie małżonków, kiedy małżeństwo nie realizuje dostatecznie swoich wielu ważnych funkcji, nie zapewnia opieki, bezpieczeństwa, troski, nie zaspokaja potrzeb uczuciowych i emocjonalnych, rozwód jest mniejszym złem niż trwanie w małżeństwie za wszelką cenę. W praktyce zaznaczenie granicy, poza którą małżonkowie powinni się rozwieść jest nieskończenie trudne. Trudność ta wynika z konieczności uwzględnienia interesu wszystkich jej członków, również dzieci¹³, nie tylko w okresie rozwodu, ale również później – do końca ich życia, a nawet życia następnych pokoleń.

Stawiamy hipotezę, że osłabienie więzi rodzinnych, mierzone nasileniem zjawiska rozwodów, powodowało spowolnienie wzrostu gospodarczego w Polsce¹⁴. Hipotezę tę będziemy weryfikować za pomocą ekonometrycznego modelu wzrostu, w którym występują również inne zmienne: inwestycje, inflacja i przestępczość.

II. Rodzinny kapitał społeczny

Kapitał społeczny można najprościej określić jako potencjał wynikający ze spistości relacji międzyludzkich, siłę więzi społecznych, które służą interesom spo-

---

inwestuje się (emocjonalnie i materialnie, w tym w dzieci). Natomiast „... w przypadku małżeństwa istnieje pewność, że inwestycja jest prawnie i społecznie chroniona” [Slany 2003, s. 44, 49].

¹¹ Na ten aspekt rozwodów zwrócił uwagę P. Starosta (19.11.2008).

¹² „Rodzina posiada ogromną wartość społeczną (...) jako czynnik stabilizujący jednostkowe i społeczne życie” [Kocik 2006, s. 63]. Do zadań rodziny należy m.in. „(...) zapewnienie wszystkim jej członkom poczucia bezpieczeństwa i szacunku” oraz odpowiednich warunków materialnych [Zubrzycka 1993, s. 97]. Oba wymienione zadania mają bardzo ważne znaczenie dla efektywnego uczestniczenia ludzi w tworzeniu produktu krajowego.

¹³ Interes dzieci jest szczególnie trudny do określenia, zwłaszcza gdy dzieci nie są dorosłe. Wtedy interes dzieci próbują wyrażać dorośli. Powoduje to, że interes dzieci nie jest najczęściej wystarczająco reprezentowany. Por. J.S. Wallerstein i S. Blakeslee [2006].

¹⁴ Kilku dyskutantów (m.in. M. Czyżewski) słusznie dostrzegła potrzebę objaśnienia również współczynnika rozwodów, czyli potrzebę analizy wzajemnych oddziaływań dezintegracji rodziny i wzrostu gospodarki. Wyniki estymacji „odwrotnego” równania zamieściliśmy w załączniku 1. Współczynnik rozwodów okazał się dodatnio, istotnie skorelowany ze współczynnikiem Giniego (zróżnicowania płac) z opóźnieniami o dwa, trzy i cztery lata, a także PKB *per capita* oraz ujemnie skorelowany z dynamiką PKB *per capita* z opóźnieniem dwa, trzy, cztery, pięć i sześć lat. Por. *Divorce and Economic...* [2008].

tecznym, a nie wyłącznie interesom grupowym lub indywidualnym¹⁵. Kapitał społeczny jest mierzalny tylko częściowo, za pośrednictwem wielu kategorii. R.D. Putnam wyróżnia 14 mierników i stwierdza, że dominuje wśród nich zaufanie do innych ludzi. Dominuje w tym sensie, że jest najsilniej skorelowane z innymi miernikami [Putnam 2000]. Wpływ zaufania na wzrost gospodarczy potwierdzili P.J. Zak i S. Knack na próbie 32 krajów [Zak, Knack 2001, s. 295–321]¹⁶.

Wielu naukowców badało wpływ zróżnicowania dochodów na wzrost gospodarczy. Jeśli zróżnicowanie dochodów nie jest zgodne z poczuciem sprawiedliwości istotnej części społeczeństwa, wtedy ma to negatywny wpływ na więzi międzyludzkie i współdziałanie ludzi w procesach gospodarczych. Bardzo interesujące wydają się próby wyznaczenia optymalnego dla wzrostu gospodarczego zróżnicowania dochodów [Cornia, Court 2001, s. 23–24; Chen 2003, s. 205–212; Sztadynger 2003, s. 68–71]¹⁷.

Innym miernikiem negatywnego kapitału społecznego i moralnego¹⁸ jest przestępczość, której wpływ na wzrost gospodarczy w Polsce również został potwierdzony [Sztadynger, Sztadynger 2005, s. 68–71], podobnie jak wpływ typowego indykatora kapitału społecznego – frekwencji wyborczej – na wzrost gospodarczy w Polsce (w układzie terytorialnym) [Paszkiewicz 2009].

H. Henderson wprowadziła nawet pojęcie *love economy* – **ekonomii miłości**, opartej na rozmaitych formach altruizmu, wolontariatu, społecznej i rodzinnej współpracy, bezinteresownej opieki nad dziećmi, ludźmi starymi i chorymi, szacunku dla środowiska naturalnego i praw przyszłych pokoleń, ochrony zasobów

---

¹⁵ Granica między interesem grupowym a społecznym jest bardzo trudna do praktycznego przeprowadzenia. Interes społeczny, jak się wydaje, można utożsamiać z dobrem wspólnym. Dobro wspólne będziemy w ślad za K. Gryżenią [2007, s. 12–19] rozumieć jako „(...) integralny i pełny rozwój (każdej – JJS) osoby ludzkiej, realizowany we wzajemnym współzyciu i przy uwzględnieniu i wykorzystaniu środków materialnych” – czyli warunków i ograniczeń życia społecznego. Rozwój człowieka, w ramach dobra wspólnego, zapewnia mu poznanie, miłość i wolność. „Pełny rozwój, zarówno fizyczny, jak i psychiczny może on osiągnąć jedynie w ramach uczestnictwa w życiu społecznym. (...) Członkowie społeczeństwa złączeni wspólnym celem, wyrzekając się pewnego zakresu uprawnień, zyskują inne dobra, których bez współzycia społecznego nie mogliby osiągnąć”.

¹⁶ Model wzrostu Zaka i Knacka opisuje również J.J. Sztadynger [2005, s. 72–74].

¹⁷ Badania dla Polski, USA oraz Szwecji wskazują, że optymalne dla wzrostu zróżnicowanie dochodów było blisko dwukrotnie wyższe w USA niż w Polsce i Szwecji [Kumor, Sztadynger 2007, s. 45–59; Pawlak, Sztadynger 2008, s. 259–271]. W Polsce zróżnicowanie płac rośnie od 1991 r. i pod koniec lat 90. XX w. przekroczyło poziom optymalny dla wzrostu (por. Kumor, Sztadynger [2007]). T. Kowalik i P. Kozłowski podkreślają, że „Polski kapitalizm tworzy bogactwo dla niektórych, ale niszczy społeczeństwo. W tym sensie jest głęboko niemoralny”.

¹⁸ Nie będziemy się zajmować kapitałem moralnym, który charakteryzuje poszczególne osoby. Na kapitał moralny składają się takie cechy, jak sprawiedliwość, aktywne czynienie dobra i powściągliwość (*temperance*) [Ratnapala 2002, s. 2–4], a także uczciwość i prawdomówność, wywiązywanie się z umów i dotrzymywanie danego słowa, wzajemność w stosunkach z innymi oraz pamięć o swoich obowiązkach [Kochanowski 2002, s. A8–A9]. Jeśli każda ze współdziałających osób ma wysoki kapitał moralny, sprzyja to kapitałowi społecznemu.

– ludzkich i naturalnych [Pietila 1997]. Miłość jest tu rozumiana jako gotowość do bezinteresownego służenia innym ludziom¹⁹. Ekonomia miłości jest realizowana głównie w gospodarstwach domowych, a jej „produktami” są m.in. silne więzi rodzinne, zdrowie fizyczne i psychiczne członków rodziny.

Ekonomia miłości jest oparta przede wszystkim na kapitale społecznym, a w mniejszym stopniu na pieniądzu i kapitale finansowym. Celem i sukcesem człowieka nie jest tu głównie bogactwo i zysk, ale zyskiwanie trwałych, dobrych relacji i więzi z innymi ludźmi²⁰, m.in. z członkami rodziny. *Homo oeconomicus* nie odgrywa nadrzędnej roli. A. Smith podkreślał to w początkowym okresie swojej działalności: „Jakkolwiek samolubnym miałby być człowiek, są niewątpliwie w jego naturze jakieś pierwiastki, które powodują, iż interesuje się losem innych ludzi, i sprawiają, że ich szczęście jest dla niego nieodzowne, choć jedyna przyjemność, jaką może stąd czerpać, to przyjemność oglądania tego” [Smith 1989, s. 5]²¹.

W badaniach ankietowych pytano Polaków o najważniejsze wartości, którymi kierują się w życiu codziennym. *Szczęście rodzinne* było wskazywane ponad cztery razy częściej niż *dobrobyt i bogactwo*²². Można to traktować jako potwierdzenie dominacji ekonomii miłości. *Do prawdziwego szczęścia człowiek potrzebuje rodziny* – tak twierdzi 92% Polaków, a tylko 6% uważa, że bez rodziny można żyć szczęśliwie [*Nie ma jak rodzina* 2008, s. 3]²³. Nie dziwi więc, że Polacy wśród wszystkich wartości najwyżej cenią rodzinę, że stanowi ona najistotniejszy cel życiowy [Kocik 2006, s. 73–76].

Przez **rodzinny kapitał społeczny** (kapitał rodzinny) rozumiemy więzi między członkami rodziny, które im służą do współpracy i współdziałania i równocześnie nie są w sprzeczności z interesem społecznym. Więzi te wyrażają się w postawach szacunku, zaufania, miłości, zainteresowania, opieki, pomocy oraz troski o członków rodziny.

¹⁹ Interesujące wydaje się łączenie miłości z twórczością: twórczość należy „rozumieć nie tylko jako aktywność artystyczną czy naukową, ale jako wszelkie spełnianie się człowieka jako osoby w miłości. Samorealizacja osoby bowiem jest dążeniem ku czemuś «nowemu», dotychczas «jeszcze» nieistniejącemu” [Przesmycki 2002, s. 176].

²⁰ Dlatego, jak sądził, Jan Paweł II mówił „zaskarbcie sobie konto w niebie, a nie w banku na ziemi”, cyt. za W. Póltawska [2005, s. 25].

²¹ Jak pisze J. Twardowski [2007, s. 257]: „cała świętość to walka z egoizmem. Jest to walka ustawiczna do końca życia, bo to jest strasznie trudne, żeby o sobie nie myśleć”. J. Filek [2009] zwraca uwagę, że Adam Smith jako „twórca ekonomii pokonał filozofa moralności, zaś zwycięska postawa na wieki wyznaczyła pewien schemat myślenia o człowieku (jako *homo oeconomicus*) oraz wyznaczyła przedmiotowy stosunek człowieka do człowieka”. Powyżej próbowałem przypomnieć właśnie moralizatorskie poglądy Smitha.

²² Ankietowani mogli wskazać kilka najważniejszych wartości, którymi kierują się w życiu codziennym. Aż 78% wskazało *szczęście rodzinne*, a 18% – *dobrobyt i bogactwo* [*Nie ma jak rodzina*, 2008, s. 3].

²³ Dobitnie wyraził to aktor Jan Nowicki: „(...) na ludzi nie było czasu. (...) Zapłaciłem za to najwyższą cenę – zapłaciłem samotnością. Brakiem rozkoszy płynącej z kontaktem z rodziną” Jagas 2008, s. 82]. Zaś Jerzy Stuhr stwierdza: „(...) rodzina uczyła mnie i wciąż uczy otwarcia (...)” bez niej „(...) byłbym straszliwie wyjałowionym człowiekiem” i pisze o sile jaką dała mu rodzina [Stuhr 2008, s. 258–259].

G.S. Becker analizował ekonomiczną teorię rodziny. Podkreślał, że w rodzinie kształtują się takie cechy, jak rzetelność, uczciwość, solidarność, zdolność do współpracy i poświęceń, pracowitość, zamiłowanie do porządku. Podobnie F. Fukuyama twierdził, że środowiskiem, które szczególnie sprzyja pojawianiu się ludzi godnych zaufania, jest dobrze funkcjonująca rodzina. Wszystkie te cechy są bardzo przydatne w działalności gospodarczej.

III. Kilka przyczyn rozwodów

Destabilizacja małżeństwa i rodziny jest wynikiem ogólnych przemian wartości: od tradycyjnych wartości – obowiązku, do wartości – samorealizacji [Mariański 1997, s. 78]²⁴. Nastąpił demontaż roli kobiety – rozbudzenie, lecz niezaspokojenie jej oczekiwań co do równej pozycji w pracy zawodowej i w życiu małżeńsko-rodzinnym [Mikołajczyk-Lerman 2006, s. 29].

„W kształtującej się mentalności rozwodowej małżeństwo nie jest rozumiane jako wybór na całe życie, lecz jako umowa (...) o wzajemnym świadczeniu usług, którą można rozwiązać w każdej chwili. Do pewnego stopnia jest to rozszerzenie mentalności konsumpcyjnej na małżeństwo i rodzinę (...) i uważanie ich za jedną z wielu «rzeczy», które można mieć lub nie mieć, według własnych upodobań...” [Mariański 1997, s. 75]²⁵. J. Mariański [1997, s. 74–75] nazywa to zjawisko mobilnością małżeństwa i rodziny: „Związek małżeński jest zawierany nie tyle według kryterium «nie opuszczę cię aż do śmierci», lecz raczej «czasowo», dopóki trwać będzie miłość i przywiązanie”. Wydaje się, że słowo „mobilność” nie jest tutaj trafnie użyte²⁶.

Oslabienie, dezintegracja, deinstytucjonalizacja rodziny pozwalają na względnie swobodne podejmowanie decyzji, ale nie chronią przed zwątpieniem i niepewnością [Mariański 1997, s. 68–69 i nast.]. W ponowoczesnym świecie występuje deinstytucjonalizacja małżeństwa, które „(...) przestaje być jedynym uprawnionym «miejscem» aktywności seksualnej (oddzielenie seksu od małżeństwa). (...) Protest przeciw seksualnemu tabu dokonuje się w imię wolności, postępu, autonomii, samoekspresji, samorealizacji, reformy społecznej, zniesienia ograniczeń i kontroli. Dla jednych jest to wszystko dowodem nieograniczonej erotyzacji życia, utrwalania się nieograniczonej wolności, braku odpowiedzialności i niebezpiecznego indywidualizmu, przejawem stopniowego rozkładu wspólnoty rodzinnej, i jej dekadencji, dla innych dochodzeniem do stanu normalności, a nawet swoisty miernik postmodernizacji” [Mariański 1997, s. 75–76]²⁷.

²⁴ Wielki wkład w badanie kryzysu rodziny wniósł E. Rosset w monografii *Rozwody* [Rosset 1986].

²⁵ Można tu w szczególności szukać podobieństw z konsumpcją zachciankową.

²⁶ Może lepszym określeniem byłaby „nietrwałość małżeństwa i rodziny” (albo zmienność, przejściowość, ewentualnie – małżeństwo i rodzina do czasu).

²⁷ Pewną ocenę proporcji obu postaw daje sondaż przeprowadzony w 2006 r. wśród francuskich, samotnych mężczyzn w wieku od 18–65 lat. Ponad połowa z nich marzy, aby związek z kobietą był związkiem na całe życie. Tylko dla 11% wystarczające są krótkie przygody; www.psychologies.com, cyt. za B. Grabowska [2008, s. A23].

G. Becker [1990, s. 411] uważa, że skłonność do rozwodu jest tym większa im mniejsze znaczenie mają „inwestycje specyficzne”, do których zalicza się dzieci²⁸, nabytą znajomość zwyczajów i poglądów współmałżonka.

J. Mariański formułuje tezę, że procesy deinstytucjonalizacji bardziej dotyczą samego małżeństwa niż relacji rodzice i dzieci [Mariański 1997, s. 78]. Teza ta budzi jednak wątpliwości. Wprawdzie coraz częściej pary zamieszkują wspólnie, nie zawierając małżeństwa, jednak wiele instytucji zastępuje rodziców i często osłabia ich związki z dziećmi (żłobek, przedszkole, kolonie wakacyjne, instytucje edukacji pozalekcyjnej, domy dziecka, domy starców, domy opieki itp.). Rodzic, poświęcając czas sobie – swojej karierze zawodowej, hobby, rekreacji, edukacji – jest skłonny powierzać dziecko wymienionym instytucjom. Podobnie, po wielu latach dorosłe dziecko poświęca czas sobie, a nie starym rodzicom, lokując ich w domach starców. Również system emerytalny zapewnia dochody ludziom starszym, uniezależniając ich w pewnym stopniu od materialnej pomocy dzieci²⁹. Można powiedzieć, że następuje tu instytucjonalizacja substytucyjna w stosunku do instytucji rodziny, a zwłaszcza jej funkcji opiekuńczych³⁰. Zastępowanie rodziny w jej funkcjach sprawia, że wydaje się ona mniej potrzebna. Łatwiej jest wtedy podjąć decyzję o rozwodzie.

IV. Kilka skutków rozwodów

A. Giddens podkreśla, że po rozwodzie wiele osób traci „(...) zaufanie do własnych sądów i możliwości i jest gotowych w ogóle zwątpić w sens układania sobie życia (...) zniechęcają się oni do stawiania sobie nie tylko dalekosiężnych celów, ale nawet doraźnych celów, a tym bardziej nie działają w kierunku realizacji zamierzeń” [Giddens 2006, s. 17].

Jak twierdzą J.S. Wallerstein i S. Blakeslee [2006], skutki rozwodu i ich długotrwałość są niedoceniane. Najczęściej rozwód poprawia sytuację co najwyżej jednego z byłych małżonków (częściej mężczyzny). Jednym z najważniejszych, nieoczekiwanych przez autorki, wniosków jest to, że największymi przegranymi są dzieci rozwodów. „Dzieci rozwodu dorastają z przekonaniem, że miłość nie jest wieczna, a zaangażowanie może być czasowe, i wszystkie dzieci – nawet te rozwijające się w szczęśliwych, pełnych rodzinach – obawiają się, że ich rodziny także mogą się rozpaść” [Wallerstein i Blakeslee 2006, s. 365]³¹.

²⁸ Specyfika takich inwestycji polega na tym, że w przypadku odseperowania dziecka od jednego z rodziców odczuwane przez niego zadowolenie jest mniejsze [Becker 1990, s. 432–433].

²⁹ Na rolę systemu emerytalnego zwrócił moją uwagę A. Kacprzyk. Por. również L. Kocik [2006, s. 358].

³⁰ Analizę wyboru między wspieraniem rodziny albo rozwijaniem instytucji przejmującej jej funkcje przeprowadził J. Kropiwnicki [2002, s. 330–331].

³¹ Badano 52 rodziny – byłych małżonków i ich 110 dzieci – w Kalifornii w USA, w latach 1971–1983. Dla ponad 90% był to rozpad pierwszych małżeństw. Badanie prowadzono w okre-

Rozwiedzeni najczęściej mniej zarabiają niż osoby pracujące o zbliżonych kwalifikacjach i stanowisku. Status społeczny mężczyzny rozwiedzionego jest gorszy od statusu żonatego i kawalera, chociaż lepszy od rozwiedzionej kobiety. Niższe zarobki powodują niższe stopy oszczędzania. Dodatkowo stopy oszczędzania maleją wraz ze spadkiem liczby osób w gospodarstwie domowym, które się dzieli na skutek rozwodu³². Spadek stóp oszczędzania prowadzi do spadku inwestycji, a to z kolei spowalnia wzrost [L. Gapik 1989; cyt. za G. Mikołajczyk-Lerman 2006, s. 54]. Spadek statusu rozwodzących się małżonków można tłumaczyć niewypełnieniem przez nich bardzo ważnej, o ile nie najważniejszej, roli życiowej. Ogranicza to zaufanie innych ludzi do nich i do tego, czy będą oni w stanie sprostać innym ważnym rolom społecznym, zawodowym i rodzinnym.

Rozwód najczęściej wiąże się z ograniczeniem funkcji rodzicielskich przez jednego lub oboje rodziców, a przecież małżonkowie, czy też byli małżonkowie, nigdy nie przestają być rodzicami. To ograniczenie funkcji rodzicielskich narusza prawo dziecka do życia w pełnej rodzinie, co jak sądzę, można uznać za naruszenie jego godności³³. Z. Bauman pisze: „(...) życie godne człowieka i szacunek należny istocie ludzkiej z tytułu jej człowieczeństwa składają się na najwyższą wartość, której nie mogą przeważać czy braku jej wynagrodzić jakiegokolwiek inne wartości, choćby i najobfitsze i najbardziej różnorakie; ale także, i głównie, dlatego że wszystkie inne wartości są wartościami o tyle, o ile służą ludzkiej godności, jej obronie i jej kultywowaniu” [Bauman 2007, s. 338]³⁴.

Powyższe rozważania skłaniają nas do postawienia hipotezy, że trwała rodzina jest koniecznym warunkiem równomiernego wzrostu gospodarczego, ponieważ:

- wywiera wpływ średnio- i długookresowy na dorosłych, pracujących członków rodziny; podejmiemy próbę uchwycenia tego wpływu w modelu ekonometrycznym;

---

sie rozwodu oraz pięć i dziesięć lat po rozwodzie. Końcowy fragment książki J.S. Wallerstein i S. Blakeslee [2006, s. 365] pozwolę sobie przytoczyć: „Gdy sześciolatek John przyszedł do naszego centrum wkrótce po rozwodzie swoich rodziców, potrafił tylko wymamrotać: „Nie wiem”. Nie odpowiadał na pytania, zajął się zabawkami. Najpierw wybrał wszystkie lalki dzieci. Potem uznał, że ma ich wystarczająco dużo, postawił je wszystkie na nogach, a na ich głowach umieścił miniaturowe stoliki, krzeselka, łóżeczka i wszystkie pozostałe mebelki. John patrzył na mnie z satysfakcją. Te lalki miały na głowach mnóstwo rzeczy. Potem bez słowa ustawił wszystkie lalki–matki i lalki–ojców w niebezpiecznych pozycjach na dachu domu lalek. Gdy ojciec ześlizgiwał się, John łapał go i mówił: „Mógł umrzeć”. Wkrótce wszystkie lalki–matki i lalki–ojcowie zaczęły ześlizgiwać się z dachu. John delikatnie je łapał, chroniąc przed upadkiem na ziemię. „Czy dzieci są najsilniejsze?”, spytałam. „Tak”, John krzyknął podekscytowany. „Dzieci trzymają cały świat”.

³² B. Liberda [2000, s. 87–91] pokazuje, jak stopa oszczędzania w Polsce rośnie wraz ze wzrostem dochodów oraz wzrostem liczby osób w gospodarstwie domowym.

³³ Z. Bauman podkreśla, że „(...) godność jest ludzkim wynalazkiem. Godność jest człowieczeństwem człowieka” [Bauman, 2007, s. 336].

³⁴ W. Półtawska [2005, s. 11–12] łączy godność z honorem i wiernością i dodaje „a przecież bez wierności nie ma zaufania”, które pozwala człowiekowi żyć. Jej zdaniem, każde opuszczenie rodziny jest klęską dla wszystkich.

- wywiera wpływ międzypokoleniowy³⁵ na dzieci³⁶ (więcej niż długookresowy, multidualgookresowy); tego oddziaływania nie będziemy opisywać w naszym modelu; wymagałby to stosowania danych wieloletnich (5–10-letnich) z wielu krajów i próby przekrojowo czasowej.

Stawiamy hipotezę, że osłabienie więzi rodzinnych, mierzone nasileniem zjawiska rozwodów, powodowało spowolnienie wzrostu gospodarczego w Polsce³⁷.

V. Relacja rozwody – małżeństwa

Nasilenie zjawiska rozwodów będzie mierzone ilorazem:

$$rozu = [rozv/(matz + rozv)]100\%$$

gdzie:

rozv – liczba rozwodów w tys.,

matz – liczba małżeństw w tys.,

rozu – udział liczby rozwodów w liczbie małżeństw i rozwodów (w %).

Iloraz *rozu* będziemy nazywać współczynnikiem rozwodów lub współczynnikiem dezintegracji małżeńskiej³⁸.

Na wykresie przedstawiono współczynnik dezintegracji małżeńskiej w latach 1960–2006. W roku 1960 współczynnik ten wynosił około 6%. Oznacza to, że na 100 par zmieniających stan cywilny 6 małżeństw rozwiodło się, a 94 pary zawarły związek małżeński. W badanym okresie współczynnik ten znacznie wzrósł i w latach 2005–2006 około 25 małżeństw rozwiodło się, a około 75 par zawierało związek.

W badanych latach można wyróżnić:

- pierwszy okres wzrostu do 1965 r.;

³⁵ Na VIII Kongresie Ekonomistów Polskich w listopadzie 2007 r. Z. Sadowski uznał za główną słabość nauk ekonomicznych brak analiz międzypokoleniowych. Jak sądzę, brak takich analiz nie jest przypadkowy. W analizach międzypokoleniowych długi czas, jaki upływa między przyczyną a skutkiem, bardzo utrudnia empiryczną weryfikację związków.

³⁶ Określa się to „inwestycjami w dzieci” (pisze o tym m.in. K. Slany). Okres takiej inwestycji wynosi najczęściej od 15 do 25 lat (od urodzenia do podjęcia pracy). Inwestycje te wyznaczają poziom wykształcenia młodego człowieka, jego zdrowie fizyczne i psychiczne, jego zasoby materialne oraz wizerunek rodziny i nazwiska (kapitał rodzinny i społeczny). Dezintegracja rodziny i rozwód ograniczają wszystkie te inwestycje. Powodują, że młody człowiek przystępuje do pracy zawodowej z pułapu niższego kapitału społecznego i ludzkiego, a zatem tworzy niższą produkcję (uwaga J.M. Sztaudyngera).

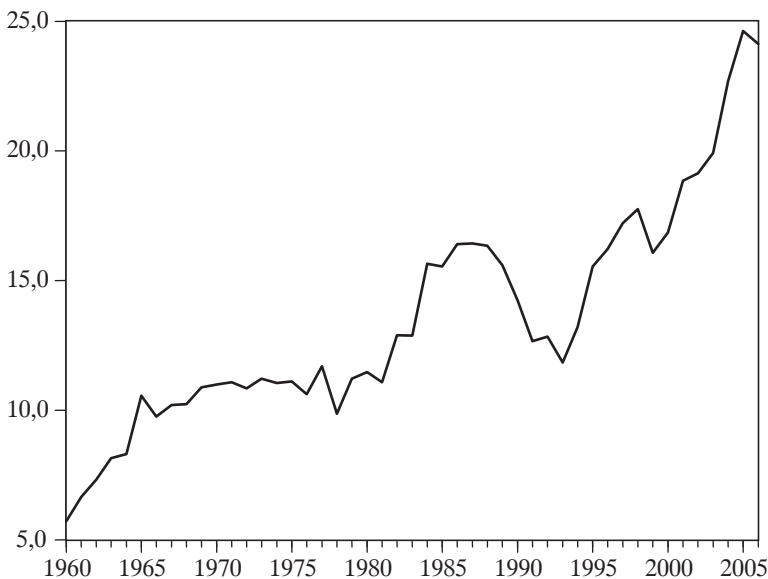
³⁷ W następnej kolejności zamierzamy badać siłę więzi rodzinnych mierzoną dzietnością kobiet. Oba te mierniki podlegają pewnym wahaniom mającym swoje źródło w demografii – w różnicach liczebności kolejnych roczników ludności.

³⁸ Nasz współczynnik zależy od struktury wiekowej, populacji oraz od zmian prawa rozwojowego. Przyjmuje on wartości z przedziału (0, 1). Demografowie posługują się ilorazem *rozv/matz*, którego wartości nie można przyporządkować do żadnego przedziału. Oba te współczynniki wykazują zbliżone charakterystyki istotności w modelu ekonometrycznym.

- okres stabilizacji w latach 1966–1981;
- drugi okres wzrostu w latach 1982–1986; okres stanu wojennego i kilka następujących;
- jedyny okres spadku w latach 1989–1993;
- trzeci, najdłuższy okres wzrostu po 1994 r.

Rysunek 1

Współczynnik dezintegracji małżeńskiej rozu (w %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

VI. Rodzinny kapitał społeczny w dwóch wariantach modelu wzrostu gospodarczego

Wpływ dezintegracji małżeńskiej na wzrost gospodarczy badamy na podstawie funkcji wydajności pracy:

$$\dot{X}/L = \dot{A} + \beta I/X - f(\text{rozu})$$

gdzie:

- X – produkcja (PKB),
- L – pracujący,
- I – inwestycje,
- I/X – stopa inwestycji,
- rozu – współczynnik dezintegracji małżeńskiej,
- $\cdot$ (kropki) – stopa wzrostu,
- $\dot{A}$ – stopa wzrostu łącznej produktywności czynników produkcji,

β – *quasi*-elastyczność wydajności pracy względem stopy inwestycji; pod oszacowaniami parametrów strukturalnych podano wartości statystyki *t*-studenta.

Skutki rosnącej dezintegracji małżeńskiej dla wzrostu gospodarczego badaliśmy w dwóch wariantach (próba 1967–2006). W pierwszym wariacie założyliśmy, że wzrost gospodarczy zależy od przyrostu współczynnika dezintegracji małżeńskiej, a nie zależy od jego poziomu. W drugim wariacie odwrotnie – wzrost zależy od poziomu współczynnika dezintegracji. Co więcej, w tym wariacie współczynnik dezintegracji zostanie wprowadzony parabolicznie (co nie udało się w wariacie pierwszym). Pozwoliło to na wyznaczenie optymalnego dla wzrostu współczynnika dezintegracji małżeńskiej.

Nie potrafimy *a priori* rozstrzygnąć, który z wariantów będzie lepiej opisywał procesy wzrostu. Należy jednak zauważyć, że dominuje pogląd o występowaniu długookresowej ścieżki wzrostu. Różnego rodzaju szoki wytrącają gospodarke z tej ścieżki chwilowo, ale gospodarka dąży do równowagi, czyli do powrotu na ścieżkę długookresowego wzrostu [Sztaudynger 2005, s. 38]. Przemawia to za wariantem pierwszym.

1. Rozwody a okresowe spowolnienie wzrostu

Poniżej prezentujemy wyniki estymacji wariantu pierwszego (próba 1967–2006)³⁹, w którym zakłada się, że wzrost współczynnika dezintegracji małżeńskiej okresowo spowalnia wzrost gospodarczy, nie powodując jednak trwałych, negatywnych skutków:

$$\begin{aligned} X/L = & 0,23 I/X - 0,084 cr_{0-1} - 0,011 inf + 0,034 \Delta prog_{-2} \\ & - 0,356 (rozu_{-1} - rozu_{-6}) - 11,9u7981 \end{aligned} \quad (1)$$

$$R^2 = 0,822 \quad S_e = 1,97 \quad DW = 2,08 \quad (\text{po dodaniu wyrazu wolnego})$$

gdzie:

- inf* – wskaźnik cen towarów i usług konsumpcyjnych, tj. wzrost w % w stosunku do roku poprzedniego,
- cr* – stopa przestępczości, tj. liczba przestępstw (stwierdzonych w zakończonych postępowaniach przygotowawczych) na 1000 osób,
- I/X* – stopa inwestycji, tj. nakłady na tworzenie majątku trwałego brutto (w % PKB),
- X/L* – PKB na pracującego według BAEL,
- prog* – stopień sprywatyzowania w przemyśle (w %),
- rozu* – współczynnik dezintegracji małżeństw – udział liczby rozwodów w liczbie małżeństw i rozwodów (w %); $rozu = [\text{roz}/(\text{małz} + \text{roz})]100\%$.

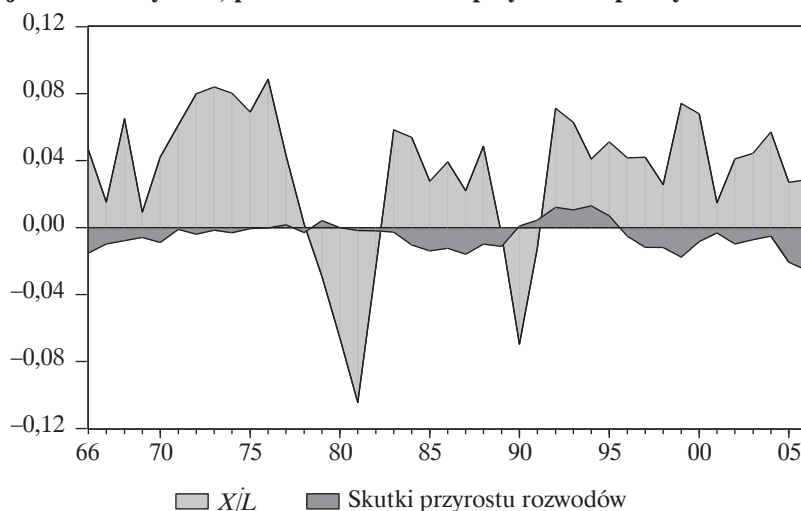
³⁹ Wszystkie zmienne występujące w tym równaniu są stacjonarne (test ADF, poziom istotności 5%).

W równaniu (1) potwierdzono negatywny wpływ dezintegracji rodzinnego kapitału społecznego na wzrost wydajności pracy. Przyrost współczynnika dezintegracji małżeńskiej występuje z opóźnieniem roku, dwóch, trzech, czterech i pięciu lat. Średnio w badanym okresie spowolnienie to wyniosło około 0,6 pkt proc. Rzeczywiste, średnie tempo wzrostu wydajności pracy w badanym okresie wyniosło 3,3%. Z modelu wynika zatem, że gdyby nie narastała dezintegracja rodziny, tempo to wyniosłoby około 3,9%.

Ponieważ w modelu (1) występują przyrosty i stopy wzrostu, można stwierdzić, że ma on charakter krótkookresowy. Intuicja podpowiada jednak, że związek rozwodów ze wzrostem gospodarczym jest długookresowy. Przyrost rozwodów dotyczy pięciu okresów, co nadaje tej zmiennej bardziej długookresowy charakter.

Rysunek 2

Tempo wzrostu wydajności pracy X/L
(pole jasne – rzeczywiste, pole ciemne – skutki przyrostu współczynnika rozwodów)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie modelu (1).

W badanym okresie dominują lata, w których następowała dezintegracja rodziny spowalniająca wzrost gospodarczy. Jednak w latach 1989–1993 obserwujemy spadek współczynnika rozwodów, a w latach 1991–1995⁴⁰ pozytywne oddziaływanie zmiennej *rozu* – przyspieszenie wzrostu (największe w 1994 r. o 1,6 pkt proc).

Ocena elastyczności przy przestępczości okazała się bardzo istotna. Na podstawie modelu (1) można powiedzieć, że wzrost przestępczości o 1% powoduje spadek wydajności pracy o około 0,19%. Ujemne gospodarcze skutki przestęp-

⁴⁰ Oddziaływanie na wzrost jest tu opóźnione średnio o dwa lata.

części okazały się jeszcze większe, jeśli uwzględnimy jej oddziaływanie na inwestycje⁴¹.

W okresie transformacji negatywny wpływ rozwodów i rosnącej przestępczości był neutralizowany przez pozytywny wpływ prywatyzacji. Transformacji systemu społecznego i gospodarki towarzyszyły procesy przyspieszające i spowalniające wzrost gospodarczy.

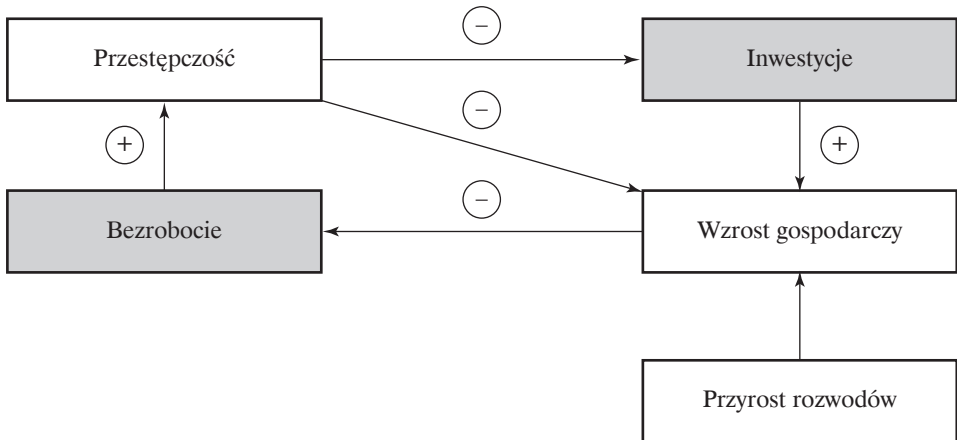
Do analizy skutków dezintegracji rodzinnej wykorzystaliśmy również model składający się z czterech równań stochastycznych. Do analizowanego już równania wzrostu (1) zostały dołączone równania bezrobocia, przestępczości i inwestycji. Model opisuje następującą współzależność:

- 1) pogłębienie dezintegracji małżeńskiej spowalnia wzrost gospodarczy,
- 2) spowolnienie wzrostu gospodarczego zwiększa bezrobocie,
- 3) wzrost bezrobocia prowadzi do wzrostu przestępczości,
- 4) wzrost przestępczości spowalnia inwestycje i wzrost gospodarczy itd.

Współzależności te możemy nazwać spiralą dezintegracji społecznej zainicjowanej wzrostem rozwodów⁴². W przypadku zmniejszenia rozwodów uruchomione zostają procesy pozytywne – integracji społecznej. Współzależności te przedstawiamy na rysunku 3.

Rysunek 3

Schemat modelu wzrostu z bezrobociem, przestępczością i inwestycjami

Źródło: Opracowanie własne.

⁴¹ Im większa jest przestępczość, tym większe ryzyko prowadzenia wszelkiej działalności gospodarczej. Ryzyko jest tym bardziej ważne, im dłuższy jest horyzont czasowy i większa skala podejmowanych decyzji. Tak długi horyzont czasowy i duża wartość charakteryzuje właśnie decyzje inwestycyjne.

⁴² Warto dodać, że stwierdzono dodatni wpływ współczynnika rozwodów na inwestycje, co, za ich pośrednictwem, przyspiesza wzrost gospodarczy. Równocześnie bezpośredni negatywny wpływ współczynnika rozwodów na wzrost jest dziesięć razy większy, a zatem wpływ sumaryczny jest negatywny (por. rys. 3).

W modelu (2) najbardziej interesują nas składowe wiążące parabolicznie wzrost wydajności pracy ze współczynnikiem rozwodów:

$$X/L_r = 0,74[0,78 \text{ rozu}_{-1} - 0,031 \text{ rozu}_{-1}^2]. \quad (2')$$

Parabola (2') osiąga maksimum dla współczynnika rozwodów 12,5%. W latach 2001–2006 spowolnienie wzrostu gospodarczego w związku ze znacznym wzrostem współczynnika rozwodów oszacowaliśmy od 1 do 3 pkt proc. Wielkości te wydają się przeszacowane. Można to tłumaczyć przyjęciem założenia, że optymalny współczynnik rozwodów był stały w czasie, podczas gdy można przypuszczać, że wykazuje on tendencję do wzrostu w miarę pomniejszania roli małżeństwa.

VII. Zakończenie

Oslabianie więzi rodzinnych i rozwody należą do sfery prywatności każdego człowieka. Moim zamiarem nie było naruszanie tej prywatności. Warto jednak uzmysłowić sobie, że, obok bolesnego, indywidualnego wymiaru, problem ma również wymiar ogólnospołeczny i makroekonomiczny. Polega on m.in. na spowolnieniu wzrostu gospodarczego, którego skutki dotyczą każdego, choćby należał do najbardziej idealnej rodziny⁴⁵.

Badania potwierdzają wpływ współczynnika dezintegracji małżeńskiej na spowolnienie wzrostu gospodarczego. Z dwu rozpatrywanych wariantów lepsze wyniki uzyskano przy założeniu, że nasilenie zjawiska rozwodów powoduje okresowe (nietrwale) obniżenie stopy wzrostu gospodarczego. Przy tym założeniu – na podstawie modelu (1) – możemy stwierdzić, że w latach 1967–2006 średnioroczne spowolnienie wzrostu gospodarczego z tytułu dezintegracji małżeństwa i rodziny było rzędu 0,6 punktu procentowego. Gdyby nie to spowolnienie, średni roczny wzrost PKB wynosiłby 3,9%. Oznaczało to spowolnienie wzrostu gospodarczego o ponad jedną szóstą.

Na podstawie modelu (1) możemy określić najbardziej korzystny dla wzrostu gospodarczego scenariusz: zredukować zjawisko rozwodów (współczynnik *rozu*) do możliwie najniższego poziomu. W okresie tej redukcji wzrost gospodarczy ulegnie okresowemu przyspieszeniu. Następnie wzrost gospodarczy będzie przebiegał według poprzedniego długookresowego tempa, ale po wyżej położonej ścieżce.

Jedynie częściowo podobne wnioski można wysnuć ze słabiej dopasowanego modelu (2): zredukować współczynnik dezintegracji małżeńskiej z aktualnego po-

⁴⁵ Jak się wydaje, stwierdzenia tego nie można zaliczyć do „ideologii wzrostu”, która jest jedną z przyczyn kryzysu wartości. W ideologii tej podkreśla się, że najważniejszy jest wzrost gospodarczy, a szeroko rozumiane wartości, m.in. wartości rodzinne, są pomijane lub traktowane jako drugorzędne. My natomiast twierdzimy, że kryzys wartości rodzinnych powoduje spowolnienie wzrostu gospodarczego.

ziomu 25% do 12,5%, co dałoby trwałe przyspieszenie wzrostu gospodarczego. Dalsze ograniczanie rozwodów (współczynnika *rozu*) spowalniałoby „bieżący” wzrost. Drugi wariant modelu został skonstruowany w taki sposób, że prowadzi do swoistego rekomendowania pewnej liczby rozwodów. Jak już pisaliśmy wcześniej, nie są uwzględniane negatywne międzypokoleniowe skutki rozwodów.

Źródłem różnic dwóch rozpatrywanych wersji modeli są dwie różne wyjściowe hipotezy. Potwierdzono obie hipotezy, aczkolwiek z wyższą dokładnością pierwszą. Druga hipoteza o tym, że istnieje optymalny dla wzrostu współczynnik rozwodów (pewne małżeństwa są tak niedobre, iż powinny zakończyć się rozwodem)⁴⁶ wydaje się bardziej prawdopodobna.

W dalszych badaniach uwzględnimy również zależność odwrotną – wpływ wzrostu gospodarczego na rozwody⁴⁷. Wtedy możliwe będzie uchwycenie współzależności: nasilenie zjawiska rozwodów spowalnia wzrost gospodarczy, co powoduje wzrost rozwodów⁴⁸ itd. Występuje tu zatem negatywna spirala potęgująca wzajemne oddziaływania wzrostu gospodarczego i rozwodów (dezintegracji małżeńskiej).

J. Sójka zadał pytanie: „Czy *homo oeconomicus* – dążenie jednostki do faksymilowania korzyści własnych⁴⁹ – stoi w sprzeczności z etyką jako refleksją nad ludzkimi powinnościami, nad sposobem dążenia do dobra, sprawiedliwości, praw człowieka...”? W artykule przyjęliśmy, że realizacja powinności rodzinnych i dążenie do szczęścia całej rodziny są ważnymi celami ludzi. Postawiliśmy hipotezę, że osiąganie tych celów w coraz mniejszym stopniu, co łączymy z nasileniem zjawiska rozwodów, spowalnia wzrost gospodarczy, a więc koliduje z *homo oeconomicus*. Pokazaliśmy to w skali gospodarki jako całości. Pozostaje pytanie, czy może to być dostrzeżone w skali pojedynczej osoby lub rodziny? Czy człowiek może dostrzec, że dezintegracja jego rodziny utrudnia i spowalnia dążenie do maksymalizacji własnych korzyści ekonomicznych?

Wniosek, jaki próbujemy wysnuć jest następujący:

Trwałe małżeństwo i rodzina są istotnym czynnikiem zapewniającym równomierny i dynamiczny rozwój gospodarki, są ważne dla wykorzystania potencjału całej gospodarki. Tym samym nie ma sprzeczności między koncepcją *homo oeconomicus*, a wartościami rodzinnymi – etyką rodzinną. Etyka rodzinna jest niezbędnym warunkiem sprawnej gospodarki, sukcesu gospodarczego.

W artykule próbowaliśmy wykazać, że osłabienie i dezintegracja rodziny spowalniała wzrost gospodarczy w Polsce. Jest to oczywiście tylko jeden, spośród wielu, wymiar negatywny wpływu słabej rodziny na nasze życie. Dlatego należy zgodzić się z socjologiem K. Slany, która pisze, że: „Małżeństwu i rodzinie należy przywrócić wartość. Odbudowa winna być prowadzona przez same rodziny, kościoł, grupy sąsiedzkie, środki masowego przekazu, nie zaś przez subsydia pań-

⁴⁶ J. Godłów-Legiędź nazywa rozwód w takich małżeństwach „lepszym złem”.

⁴⁷ Wyniki estymacji równania rozwodów są zawarte w załączniku 1.

⁴⁸ Związki te cechują znaczne, w sumie sięgające dziewięciu lat, opóźnienia.

⁴⁹ Walkę z własnym egoizmem J. Twardowski [2007, s. 257] nazywa strasznie trudnym dążeniem do świętości.

stwowe, programy rządowe (...). Rodzina istnieje od tysięcy lat, okazało się jednak, że w czasach współczesnych jest czymś wyjątkowo kruchym. Należy ją wspierać i podkreślać jej uniwersalne wartości. Jest przecież podstawą naszego trwania, podstawą naszej moralności i podstawą społecznej organizacji. Rodzina jest najpotężniejszym kapitałem społecznym; jej formowanie jest i winno być najważniejszym typem inwestowania w społeczny kapitał” [Slany 2003, s. 49–50].

W prezentowanych modelach nie uwzględniamy skutków międzypokoleniowych dezintegracji rodzinnej ani ogólnych, długookresowych efektów niszczenia środowiska społecznego. Jak sądzę, ten aspekt nie jest odpowiednio silnie akcentowany w rozważaniach dotyczących wzrostu zrównoważonego. Jest to wzrost, który nie niszczy środowiska naturalnego, ale również nie niszczy więzi międzyludzkich, środowiska społecznego, w tym w szczególności rodzinnego.

Na zakończenie przytoczę trzy myśli. Erich Maria Remarque: *Nikt nie wydaje się bardziej obcy niż ktoś, kogo się kiedyś kochało*. I to zdarza się rozwiedzionym małżonkom. Georges Sand: *Jedno jest tylko w życiu szczęście: kochać i być kochanym*. O to najłatwiej w trwałych i dobrych rodzinach. Mój Ojciec: *Moje życiowe plany: Kochać i być kochanym*. Czego życzę czytelnikom.

Tekst wpłynął 6 lutego 2009 r.

Bibliografia

- Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
- Bauman Z., *Szanse etyki w zglobalizowanym świecie*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2007.
- Chen B.L., *An Inverted-U Relationship Between Inequality and Long-Run Growth*, „Economics Letters” 2003, nr 78.
- Cornia G.A., Court J., *Inequality, Growth and Poverty in the Era of Liberalization and Globalization*, The United Nations University WIDER, Helsinki 2001, <http://www.wider.unu.edu/publications/pb4.pdf>.
- Divorce and Economic Growth Negatively Correlated*, „The Economist” 2008, 24.07, http://www.economist.com/world/britain/displaystory.cfm?story_id=11792871
- Filek J., *Ekonomia społeczna jako nowe wyzwanie*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2009, t. 12.1.
- Gapik L., *Sytuacja psychologiczna po rozwodzie*, „Problemy Rodziny” 1989, nr 2.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późniejszej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Grabowska B., *Kobieta raz na zawsze – rzeczywistość, skryte marzenie czy dziwactwo*, „Rzeczpospolita” z 30 lipca 2008.
- Gryżenia K., *Dobro wspólne – rozwój osobowy – życie gospodarcze*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2007, nr 2, s. 11–22.
- Jagas B., *Zawsze byłem nieśmiały*, „Moda na zdrowie” 2008, nr 1.

- Jan Paweł II, *List do rodzin (Gratissimam sane)*, z okazji Roku Rodziny 1994, http://www.npr.prolife.pl/list_do_rodzin_cz1.htm.
- Jan Paweł II, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju w 2005 roku, <http://www.duch.lublin.pl/teksty/orpokoju05.html>.
- Kochanowski J., *Najważniejszy z kapitałów*, „Rzeczpospolita” 2002, nr 203.
- Kocik L., *Rodzina w obliczu wartości i wzorów ponowoczesnego świata*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2006.
- Kropiwnicki J., *Dylematy polityki pro-rodzinnej*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2002, t. 5, s. 327–332.
- Kropiwnicki J., *Rodzina i ochrona życia poczętego na sesjach nadzwyczajnych Narodów Zjednoczonych (Kair +5, Pekin +5, Istambuł +5)*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2008, t. 11.2, s. 183–190.
- Kumor P., Sztadynger J.J., *Optymalne zróżnicowanie płac w Polsce – analiza ekonometryczna*, „Ekonomista” 2007, nr 1.
- Kumor P., *Współzależność nierówności płac i wzrostu gospodarczego*, „Wiadomości Statystyczne” 2009, przyjęto do druku.
- Liberda B., *Oszczędzanie w gospodarce polskiej; teorie i fakty*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2000.
- Mariański J., *Religia i Kościół między tradycją i ponowoczesnością. Studium socjologiczne*, Zakład Wydawniczy »Nomos«, Kraków 1997.
- Mikołajczyk-Lerman G., *Mężowie i żony. Realizacja ról małżeńskich w rodzinach wielkomiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2006.
- Nie ma jak rodzina*, „Komunikat z badań” 2008, nr 40, Centrum Badania Opinii Społecznej, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_040_08.PDF.
- Paszkiwicz M., *Wpływ kapitału społecznego na wzrost gospodarczy, na przykładzie wybranych czynników*, praca doktorska przygotowywana pod kierunkiem J.J. Sztadyngera, maszynopis powielony, Łódź 2009.
- Pawlak W., Sztadynger J.J., *Optymalne zróżnicowanie dochodów w Stanach Zjednoczonych i Szwecji – analiza ekonometryczna*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2008.
- Pietila H., *Podstawowe założenia ekonomii humanistycznej. Szkic całościowego obrazu gospodarki człowieka*, „Elsevier Science” 1997, http://www.kasakobiet.ngo.org.pl/teksty/hilkka_pietila.html#gospodarstwo_domowe oraz <http://www.unpac.ca/economy/econsystems.html#7>
- Półtawska W., *Przed nami miłość...*, Święty Paweł, Częstochowa 2005.
- Przesmycki P., *W stronę Bogoczości. Teologicznomoralne studium myśli Nikołaja Bierdajewa*, Interdyscyplinarny Zespół Badań Socjologicznych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 2002.
- Putnam R.D., *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, A Touchstone Book, New York, London, Toronto, Sydney, Singapore 2000.
- Ratnapala S., *Moral Capital and Commercial Society*, „Working Paper Series. International Centre for Economic Research” 2002, nr 41, www.icer.it/docs/wp2002.
- Rosset E., *Rozwody*, PWE, Warszawa 1986.
- Slany K., *Dylematy i kontrowersje wokół małżeństwa i rodziny we współczesnym świecie*, w: J. Balicki i in., *Wybrane problemy współczesnej demografii*, Zakład Demografii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2003.

Słownik języka polskiego, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.

Smith A., *Teoria uczuć moralnych*, PWN, Warszawa 1989.

Smith A., *The Theory of Moral Sentiments*, MetaLibri, Sao Paulo www.ibiblio.org/ml/libri/s/SmithA_MoralSentiments_p.pdf

Stuhr J., *Stuhrowie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2008.

Sztaudynger J.J., Sztaudynger M., *Ekonometryczne modele przestępczości*, w: Sztaudynger J.J., *Wzrost gospodarczy a kapitał społeczny, prywatyzacja i inflacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

Sztaudynger J.J., *Wzrost gospodarczy a kapitał społeczny, prywatyzacja i inflacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

Twardowski J., *Autobiografia, czyli myśli nie tylko o sobie*, tom 2, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007.

Tyszką Z., *Socjologiczny punkt widzenia w badaniach nad rodziną*, w: *Metodologiczne problemy badań nad rodziną*, red. Z. Tyszką, UAM, Poznań 1980.

Wallerstein J., Blakeslee S., *Druga szansa. Mężczyźni, kobiety i dzieci dziesięć lat po rozwodzie*, Wydawnictwo Charaktery, Kielce 2006.

www.psychologies.com

Zak P.J., Knack S., *Trust and Growth*, „The Economic Journal” 2001, kwiecień.

Zubrzycka E., *Narzeczeństwo, małżeństwo, rodzina, rozwód?* Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1993.

Załącznik 1

Równanie dezintegracji małżeństw

Polska, próba 1974–2006

$$\text{rozu} = -8,3 \underset{11,4}{(Xpc_{-2}/Xpc_{-7})} + 0,14 \underset{4,4}{\sum_{i=2}^4 GINI_{-i}} + 0,11 \underset{6,0}{XPC} + 2,2 \underset{6,0}{u} 8591$$

$$R^2 = 0,952 \quad S_e = 0,89 \quad DW = 1,99$$

gdzie:

Xpc – PKB na osobę indeks 1990 = 100,

$rozu$ – współczynnik dezintegracji małżeństw: udział liczby rozwodów w liczbie małżeństw i rozwodów w %; $rozu = [\text{roz}/(\text{malz} + \text{roz})]100$,

$GINI$ – współczynnik zróżnicowania (koncentracji płac) (w %) ⁵⁰,

U8591 – zmienna umowna 1 w latach 1985–1991; 0 w pozostałych latach.

Na podstawie testu przyczynowości Grangera można z prawdopodobieństwem 0,97 przyjąć hipotezę, że dynamika Xpc jest przyczyną kształtowania się współczynnika rozwodów.

⁵⁰ Wartości współczynnika GINI zaczerpnięto z P. Kumor [2009].

Załącznik 2

Równanie wzrostu gospodarczego dla 14 krajów UE (kraje tworzące UE przed 1.05.2004, bez Francji – brak danych)

1972–2005 – 452 obserwacje

$$\dot{X}_{i,t} = 0,023_{2,4} + 0,064_{1,9}(I/X_{i,t}) + 0,991_{14,4} \Delta(I/X)_{i,t} - 0,041_{2,9} \text{rozu}_{i,t}$$

$$R^2 = 0,400 \quad J - B = 5,21 \quad SE = 1,95 \text{ p.p.}$$

gdzie:

$\dot{X}$ – tempo wzrostu PKB w cenach stałych,

I/X – stopa inwestycji w kapitał rzeczowy (obliczony jako udział nominalnych inwestycji w kapitał rzeczowy w nominalnym PKB)

$\text{rozu} = ROZW/(ROZW + MALZ)$

Dane: OECD (PKB, inwestycje) i Eurostat (rozwoły, małżeństwa)

Metoda estymacji *fixed effects* (model z efektami ustalonymi)

FAMILY-BASED SOCIAL CAPITAL AND ECONOMIC GROWTH IN POLAND

Summary

Categories representing social capital such as trust, crime rate, inequality of incomes and so on – have been introduced to economic growth models since the mid-1990s.

Sociological and psychological knowledge allows to identify the family as a source of human bonds, man's happiness and life quality. It can be presumed that happy persons fulfill better their social roles and, for example, they work better and more effectively. Therefore, we have formulated a hypothesis: the family social capital – family bonds – have an influence on economic growth. To put it more precisely: the bigger the number of divorces in relation to contracted marriages, the slower is the economic growth.

This hypothesis has been confirmed for the Polish economy in the years 1967–2006. Due to disintegration of marriage and family bonds the average annual slow-down of economic growth reached 0.6 percentage point. It implied a slow-down of economic growth by about one-fifth.

The estimation is based on the econometric model of GDP growth, in which alongside the family disintegration there are: growth of employment, investment rate and crime rate.

Key words: Poland • family-based social capital • growth • disintegration of families • crime rate

СЕМЕЙНЫЙ СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ И ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ В ПОЛЬШЕ

Резюме

С середины 90-тых годов в модель экономического роста была включена категория социального капитала, т.е. таких межчеловеческих связей как доверие, преступность, дифференциация доходов и т.п.

Социология и психология видят в семье источник межчеловеческих связей и главный фактор счастья и качества жизни человека. Счастливые люди лучше выполняют свои социальные функции, в том числе лучше и более эффективно работают. На этом основании авторы представили гипотезу о том, что семейные связи влияют на экономический рост. Например, чем выше показатель числа разводов по отношению к новым бракам, тем медленнее экономический рост.

Эта гипотеза получила подтверждение при анализе польской экономики в 1967–2006 гг., где в эконометрической модели динамики ВВП наряду с коэффициентом семейной дезинтеграции были использованы такие показатели как динамика занятости, норма инвестиций и норма преступности В следствии дезинтеграции супружеских и семейных связей среднегодовое замедление экономического роста составляло порядка 0,6 процентного пункта. Это означало замедление экономического роста почти на одну пятую часть.

Ключевые слова: Польша • семейный социальный капитал • экономический рост
• дезинтеграция семей • норма преступности